

Maria Szymańska*

ORCID: 0000-0001-5244-5966

Kraków, Polska

Duchowy wymiar myśli i życia Stefana Kunowskiego

The Spiritual Dimension of the Concept and Life of Stefan Kunowski

Abstract: The aim of the article is to explore the concept of spirituality in the thought and life of Stefan Kunowski. This goal is achieved by briefly outlining spirituality in the layered theory of human development, exposing the development of the spiritual layer and the attributes of spirituality, which is connected with the transpersonal level of spiritual development (Wilber, 1980) and educational functions, shown in the perspective of the *initiare-christianisare* function (Kunowski, 2000a, p. 251). Despite the fact that both authors present a different ontological and axiological perspective, the understanding of the development of spirituality may correspond with each other, assuming appropriate interpretative adequacy. The applied hermeneutical content analysis (Vieira & de Queiroz, 2017), concerning the secondary data analysis (Wickham, 2019), enabled eliciting the importance of formation of spiritual identity (Kiesling et al., 2006), which determines the achievement of human maturity and outstanding creativity (Nęcka, 2003, pp. 216–218) of Kunowski, that is not only reflected in his thought and contribution to the development of Christian, Catholic and pastoral pedagogy, but also in life, while fulfilling his vocation in accordance with the will of God.

Keywords: spirituality; spiritual development; attributes of spirituality; functions of education; Stefan Kunowski.

* Dr Maria Szymańska, Katedra Pedagogiki Chrześcijańskiej, Uniwersytet Ignatianum w Krakowie, Polska; e-mail: maria.szymanska@ignatianum.edu.pl

Abstrakt: Celem artykułu jest eksploracja pojęcia duchowości w myśli i życiu Stefana Kunowskiego. Cel ten realizowany jest poprzez krótkie nakreślenie duchowości w warstwicowej teorii rozwoju człowieka, z wyeksponowaniem rozwoju warstwy duchowej i atrybutów duchowości, co ma związek z poziomem transpersonalnym rozwoju duchowego (Wilber, 1980) i funkcjami wychowawczymi, ukazanymi w optyce funkcji *initiare-christianisare* (Kunowski, 2000a, s. 251). Pomimo że Wilber i Kunowski prezentują inną perspektywę ontologiczno-aksjologiczną, to rozumienie rozwoju duchowości może korespondować ze sobą, przyjmując odpowiednią adekwatność interpretacyjną. Zastosowana hermeneutyczna analiza treści (Vieira i de Queiroz, 2017), sięgająca do wtórnej analizy danych (Wickham, 2019), pozwoliła wydobyć wagę kształtowania się tożsamości duchowej (Kiesling i in., 2006) warunkującej osiągnięcie dojrzałości ludzkiej i twórczości wybitnej (Nęcka, 2003, s. 216–218) Kunowskiego, wyrażającej się nie tylko w jego myśli, wkładzie w rozwój pedagogiki chrześcijańskiej, katolickiej i pastoralnej, ale także w życiu, w wypełnieniu jego powołania zgodnie z wolą Boga.

Słowa kluczowe: duchowość; rozwój duchowy; atrybuty duchowości; funkcje wychowania; Stefan Kunowski.

1. Wprowadzenie

Problematyka dotycząca duchowości, podejmowana przez Stefana Kunowskiego, jest wciąż aktualnym przedmiotem rozważań prowadzonych zwłaszcza w obszarze badań pedagogicznych, a ściślej rzecz ujmując, w przestrzeni personalistycznej. Można przyjąć, że jest ona kluczem do głębszego rozumienia człowieka integralnie i harmonijnie rozwijającego się, ujawniającego się jako osoba w czynie (Kunowski, 2000b; Wojtyła, 2000). Ontologicznie stanowi zasadniczy punkt odniesienia do zasygnalizowania jej znaczenia dla wybranych aspektów życia wielkiego polskiego pedagoga, który, jak podaje Joanna Karczewska (2003), cechował się szerokim spektrum zainteresowań obejmujących „pedagogikę ogólną i chrześcijańską, filozofię, historię literatury, psychologię” (Karczewska, 2003, s. 309). Autorka, sięgając do opracowań o charakterze bibliograficznym, wydobywa imponującą wartość jego dorobku naukowego, którego strumień wypływa ze źródła życia wewnętrznego. Píše: „Profesor swą pracę umiłował, żył nią. Świadczy o tym rozległa działalność naukowa, dydaktyczna i społeczna oraz dorobek jego życia” (Kar-

czewska, 2003, s. 310), obejmujący ponad 160 prac, w których wartości, takie jak: godność, wolność, prawda, miłość, sprawiedliwość, prawa człowieka, determinują procesy wychowania, samowychowania czy kształcenia wskazujące na charakter podejmowanych przez niego działań autoedukacyjnych (Karczewska, 2003; Kunowski, 1972; 2003). Aktywność, którą można by określić jako charyzmatyczną, wydobywa jakość rozumianych szeroko wytworów kultury autora warstwicowej teorii rozwoju człowieka, co nie pozostaje bez echa w obszarze wciąż na nowo aktualizowanej myśli naukowej wielkiego polskiego pedagoga. Wyrażają to dobitnie słowa Jana Niewęglowskiego:

Jego prace są owocem długoletnich obserwacji, metod kształcenia, pracy wychowawczej i refleksji pedagogicznej. Dla niego pedagogika była nauką o człowieku, wychowanie zaś pomagało w rozwoju osoby ludzkiej. Prace Autora prowadzą do świata prawdy, wolności, miłości i praw człowieka. Wychowanie oparte o taki świat wartości wyznacza pedagogom poważne zadanie. Nie ogranicza się ono bowiem tylko do osoby wychowanka, ale obejmuje cały jego świat i otoczenie, w którym wzrasta (Niewęglowski, 2000, s. 548).

W tym kontekście nie można pominąć znaczenia oddziaływań środowiska pedagogicznego na kształtowanie się dojrzałości osoby ucznia, będącej wyzwaniem i zarazem celem działalności edukacyjnej współczesnych nauczycieli, którzy, według Kunowskiego, winni cechować się dojrzałością pedagogicznej osobowości twórczej (Kunowski, 2000b, s. 222–225). Dojrzałość ta wskazuje na osiągnięcie postkonwencjonalnego poziomu moralnego ściśle powiązanego z funkcjonowaniem człowieka na poziomie transpersonalnym rozwoju duchowego (Wilber, 1980), wpisującego się w proces kształtowania się duchowej tożsamości (Kiesling i Sorell, 2009). Chris Kiesling i Gwen Sorell (2009) określają duchową tożsamość jako stałe poczucie *self*, które nieustannie kieruje pytania dotyczące istoty, celu i sensu życia, czego wynikiem są takie zachowania, które współgrają z indywidualnym systemem wartości (Kiesling i in., 2006, s. 1269), a zatem ujawniają osobę w jej zintegrowanej egzystencji, zwłaszcza metafizycznej, gdzie duchowość zespala ze sobą poszczególne etapy życia poprzez wartości transcendentne, takie jak: nadzieja, wiara, miłość, mądrość etc. (Kiesling i Sorell, 2009, s. 253–254).

W związku z powyższym można przyjąć, że związek rozwoju duchowego z kształtowaniem się tożsamości duchowej określa jakość życia wewnątrz-

nego człowieka, a zatem i jakość funkcjonowania duchowości, zwłaszcza w przestrzeni rozwoju warstwy duchowej oddziałującej na pozostałe warstwy (Kunowski, 2000b). Jest on zdeterminowany czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi oddziałującymi na trajektorię procesu kształtowania się *suppositum* (Wojtyła, 2000, s. 120–133), czego wyrazem jest świadome poczucie samostanowienia i samospelnienia (Wojtyła, 2000, s. 193–214), znajdujące swe odzwierciedlenie w życiu Stefana Kunowskiego (Kitówna i in., 1981; Skrzyniarz, 2018).

Naświetlona pokrótce problematyka wydaje się uzasadniać jej podjęcie, może też stanowić wyzwanie przede wszystkim dla tych pedagogów, nauczycieli, którzy kategorię duchowości ignorują, redukują do wymiaru czysto behawioralnego lub traktują ją „z przymrużeniem oka”. W tym miejscu warto zauważyć, że duchowość może się w religijności znakomicie obiektywizować, choć nie zawsze tak jest, może być traktowana jako czynnik „oderwany” od religijności. W przypadku myśli i życia Kunowskiego można przyjąć, że duchowość obiektywizuje się w jego religijności.

Celem naukowym artykułu jest zatem eksploracja kategorii duchowości w myśli Stefana Kunowskiego w odniesieniu do historii jego życia. Problem badawczy kryje się w pytaniu: jak przedstawia się określana przez Kunowskiego kategoria duchowości i jej atrybuty w jego życiu, czyli jak ujawnia ona osobę wielkiego Pedagoga w czynie? Główną metodą zastosowaną w badaniach teoriopoznawczych jest hermeneutyczna analiza treści (Vieira i de Queiroz, 2017), sięgająca do analizy wtórnej danych zastanych – *secondary analysis of data* (Wickham, 2019) w zakresie zgromadzonego materiału biograficznego. Poniżej ukazana analiza pozwala wydobyć związek duchowości i jej atrybutów w praktyce życiowej Kunowskiego, wskazując na osiągnięcie przez niego poziomu transpersonalnego rozwoju duchowego wyrażającego się w dojrzałości jego tożsamości duchowej.

2. Duchowość i jej atrybuty w myśli Stefana Kunowskiego

Omówienie kategorii duchowości w rozumieniu Kunowskiego wymaga odniesienia do potencjalności duchowej człowieka, kryjącej się w bogactwie podłoża duchowego, które jest fundamentem rozwoju warstwy duchowej oddziałującej na pozostałe warstwy rozwojowe: biologiczną, psychologiczną,

społeczną i kulturową – pozostające we wzajemnej zależności (Kunowski, 2000b; Karczevska, 2012). Można dodać, że jakość kształtowania się wspomnianej powyżej dojrzałości duchowej na poziomie transpersonalnym wymaga uwzględnienia jakości działania dynamizmów wychowania takich jak: *bios*, *logos*, *ethos*, *agos*, *los*; wydobywania znaczenia funkcji wychowania *christianisare* dla nadania pozostałym funkcjom: *sanare*, *edocere*, *educere* i *educare*, *initiare* charakteru integrująco-formacyjnego – istotnego w budowaniu struktur osobowości (temperament, indywidualność, charakter moralny, osobowość twórcza, światopogląd) w wymienionych warstwach rozwojowych (Kunowski, 2000a; Karczevska, 2012). Na szczególną uwagę zasługuje tu wyeksponowanie siły i mocy oddziaływania dynamizmu wychowania, określanego jako *Los*, na rozwój duchowy człowieka, a także funkcji wychowawczej *initiare* polegającej „na wtajemniczeniu wychowanków w sprawy losu doczesnego i wiecznego człowieka” (Kunowski, 2000b, s. 251) w takim stopniu, w jakim są oni otwarci i gotowi na ich przyjęcie, choćby podczas losowego – spontanicznego lub zaplanowanego spotkania zarówno z obiektami rzeczowymi, jak i osobowymi. Kunowski (2000b) podkreśla szczególne znaczenie spotkania z Bogiem dla rozwoju warstwy duchowej człowieka, co umożliwia właściwie spełniana funkcja *christianisare*. W niej to bowiem dokonuje się chrześcijańska integracja pozostałych funkcji wychowawczych w następującym zakresie:

- *sanare* – „przemieniając ją w sposób nadprzyrodzony, zmierza do uzdrowienia przez leczące działanie łaski skażonej natury ludzkiej na skutek grzechu pierworodnego. Podobnie psycho-terapeutycznie rozwiązuje z grzechu, uwalnia z poczucia winy i uzdrawia psychicznie” (Kunowski, 2000b, s. 251);
- *edocere* – przekraczając zakres wiedzy, w tym religijnej, „o treści prawd Objawionych, prowadzi do Boga jako źródła wszelkiej prawdy i rozwija świadomość wiary, która jest osobową odpowiedzią człowieka w dialogu z Bogiem, ogłaszającym przez swój Kościół orędzie zbawienia” (Kunowski, 2000b, s. 251);
- *educere* – przystosowuje człowieka „do życia w społeczności wiernych w Kościele i włączeniem go do apostołatu świeckich” (Kunowski, 2000b, s. 251);
- *educare* – prowadzi go do „naśladowania Chrystusa jako najwyższego boskiego ideału człowieka” (Kunowski, 2000b, s. 251);

- *initiare* – zbliża „mistycznie dziecko do Chrystusa w Komunii Św., a przez liturgię wychowuje do chrześcijańskiego spotkania losu doczesnego i życia wiecznego” (Kunowski, 2000b, s. 251), czego wyrazem mogą być podejmowane przez wychowanka różne formy aktywności własnej, ukazujące go jako autentycznego świadka Chrystusa.

Realizacja nakreślonych funkcji w perspektywie chrystocentrycznej warunkuje dojrzałość rozwojową, a zatem i dojrzałość duchową domagającą się, według Kunowskiego, odpowiedzialnego samowychowania, wiążącego się ze samoświadomością i jej rozwojem obejmującym samopoznanie, samoocenę i samokontrolę, kształtowane poprzez wyrobione i wypróbowane sumienie (Kulpaczyński, 1979; Kunowski, 1972). Niewątpliwie determinuje ono jakość podejmowanych form aktywności rozwojowych, adekwatnie ujmowanych w odniesieniu do wspomnianych warstw i struktur rozwojowych. Są to: zabawa, dociekliwość (dociekanie), praca, twórczość, przeżycie światopoglądowe, które w świetle duchowego rozwoju, w najgłębszych pokładach refleksji (zadumy) metafizycznej ma charakter modlitewny i religijny. Modlitwa określana jest przez autora warstwicowej teorii rozwoju człowieka jako forma życiowa chrześcijanina, umożliwiająca rozwój prawd dogmatycznych i wyprzedzanie praw wierzenia. Sprzyja pogłębieniu doświadczenia mistycznego spotkania z Bogiem, co wymaga postawy otwartości osoby na współpracę z Łaską Bożą, a zatem i otwartości na zagadnienia nie tylko metafizyczne, ale i transcendentne (Kunowski, 2000b, s. 204–215).

Zasygnalizowana powyżej problematyka w pewien sposób przekłada się na atrybuty duchowości, wskazane przez autora warstwicowej teorii rozwoju człowieka. Są to:

1. rozumność, umożliwiająca obiektywne poznanie „rzeczywistości w procesie abstrakcji umysłowej, która z materiału spostrzeżonego odrywa cechy istotne przedmiotu, tworząc z nich treści prawdziwego pojęcia, zgodnego ze stanem faktycznym” (Kunowski, 2000b, s. 189);
2. zdolność „do wartościowania i oceniania wszystkich przedmiotów przeżyć w stosunku do siebie (subiektywnie) jako dobrych, pięknych, prawdziwych, szlachetnych itp., w związku z czym wartościowanie wypływa ze zdolności do miłowania i łączenia się z dobrem, pięknem, prawdą w swoim przeżyciu” (Kunowski, 2000b, s. 189); dzięki temu człowiek może bliżej poznawać ideały: Dobra, Piękna, Prawdy i Świętości i nimi żyć (Kunowski, 2000b, s. 189);

3. wolność, wyrażająca się w wolności woli w odniesieniu do wyboru dobra i braniu „odpowiedzialności moralnej za siebie, swoje życie i postępowanie, za innych ludzi” (Kunowski, 2000b, s. 189–190);
4. twórczość, która „nie zadowala się odbiorem tylko i przeżywaniem gotowych dzieł kultury, lecz dąży do szukania nowości bądź to przez przetwórczą pracę nad uszlachetnieniem materii dla dobra ludzi, bądź też przez oryginalną twórczość, przez wynalazczość i odkrywczosć w tworzeniu nauki i kultury, przekształcających naturalną rzeczywistość” (Kunowski, 2000b, s. 190);
5. otwartość na głębię metafizyczną, która „przekracza granice zmysłowego doświadczenia (transcendencja) i sięga aż do poznania źródeł bytu, do Absolutu i Boga, dlatego też duchowość człowieka w głębiach swoich ma nastawienie religijne, szuka Boga i pragnie zjednoczenia z Nim, co chrześcijaństwo zawarło w określeniu *anima humana naturaliter christiana*” (Kunowski, 2000b, s. 190).

Ukazane atrybuty duchowości, integralnie związane ze sobą w określonej czasowo i przestrzennie rzeczywistości, mogą pretendować do ujęcia ich jako deskryptywnych wskaźników duchowości, uwzględniających w swym opisie perspektywę i kontekst społeczno-kulturowy. Powiązanie ich z rozwojem duchowym na poziomie transpersonalnym może być istotnym czynnikiem w kształtowaniu się tożsamości duchowej aktualizującej się w pedagogicznej osobowości twórczej (Szymańska, 2019). Ponadto trzeba zaznaczyć, że mechanizmem umożliwiającym stawanie się dojrzałej tożsamości duchowej, a zatem i dojrzałej osobowości, jest mechanizm introcepcji wartości, który warunkuje trajektorię procesu jej przebiegu w układzie rozwojowej i immanentnej hierarchii wartości, warunkującej właściwe spełnianie określonych powyżej funkcji wychowawczych (Chałas, 2016; Kunowski, 2003; Szymańska, 2017).

Przedstawione w zarysie powyższe kwestie dotyczące duchowości w świetle myśli Kunowskiego wskazują na ogromną złożoność tej kategorii, a jej poznanie i rozumienie wymagają pokornej – refleksyjnej otwartości na głębię metafizyczną, umożliwiającej odczytanie woli Bożej i świadome spełnianie jej z miłością, na przekór temu, co czasem proponuje świat, spełnianie jej pomimo trudności, jakie napotyka człowiek na swojej drodze. W tym świetle można przyjąć, że duchowość człowieka nadaje nie tylko sens jego życiu, lecz także pomaga mu odkryć i urzeczywistnić swoiste dla niego powołanie

życiowe dzięki płynącej z niej, właściwie ukształtowanej sile sumienia i etosu społecznego (Kunowski, 2000b), co też znajduje odzwierciedlenie w myśli i życiu tego wielkiego polskiego pedagoga, jakim jest Kunowski (np. Kunowski, 1962a; 1962b; 1962c; 1964; 1968; 1972).

3. Atrybuty duchowości w życiu prywatnym i pracy zawodowej Stefana Kunowskiego

Nakreślenie biograficznego wymiaru duchowości w życiu Kunowskiego nasuwa potrzebę odwołania się do atrybutów duchowości i wspomnianych funkcji wychowania w myśli Kunowskiego, któremu dane było zmagać się z wieloma trudnościami na drodze swego powołania, nakreślonymi w jego biografii opracowanej w zakresie, jaki był dostępny jej autorom (Byzdra-Kusz, 2018; Karczeńska, 2015; Kitówna i in., 1981; Skrzyniarz, 2018).

Charakterystyka pierwszego atrybutu duchowości – rozumności – nasuwa potrzebę powiązania go z drugim atrybutem dotyczącym wartościowania i oceniania przedmiotu względem siebie, w pozytywnej perspektywie aksjologicznej. Na podstawie zarysu biograficznego życia Kunowskiego należy dostrzec fakt poszukiwania prawdy przez Kunowskiego poprzez postawę dociekliwości wyrażającą się w coraz szerszym i głębszym poznawaniu rzeczywistości wewnętrznej i zewnętrznej na drodze edukacji formalnej i nieformalnej, jaka odbywała się w środowisku rodzinnym, lokalnej społeczności żywo zaangażowanej w życie religijne, co nie pozostało bez znaczenia dla jego rozwoju duchowego. Przejawem tych poszukiwań jest podejmowanie wyzwań związanych ze zdobywaniem wiedzy, umiejętności, kształtowaniem postaw w procesie edukacji własnej i nowych pokoleń (Kitówna i in., 1981; Skrzyniarz, 2018). Mieszkając na Ukrainie, ukończył z wynikiem dobrym „trzy klasy szkoły początkowej istniejącej w dobie Wielkiej Wojny w Awdiejewce, czego dowodem jest zachowane świadectwo nr 6/134, wydane przez Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego” (Karczeńska, 2015, s. 350). Z danych biograficznych wynika, że uczył się z zapałem takich przedmiotów jak: polski, francuski i historia. Następnie ukończył cztery oddziały rosyjskiej szkoły kolejowej. Po wybuchu rewolucji, w 1921 roku, Kunowskim udało się wrócić do Lublina, gdzie społeczność polska nie była nastawiona pozytywnie do repatriantów ze wschodu, ponieważ obawiano się, że mogą

oni wnieść do Polski ideologię komunistyczną. W Lublinie Kunowski początkowo uczęszczał do prywatnej Szkoły Handlowej – Gimnazjum Męskiego im. A. i J. Vetterów, a następnie ze względów materialnych do Gimnazjum Realnego im. Jana Hetmana Zamoyskiego, którego dyrektorem był ks. Kazimierz Gostyński, mający wpływ na kształtowanie się jego dojrzałości patriotycznej i duchowej. Będąc w gimnazjum, wstąpił do Sodalicji Maryjnej, prowadzonej przez ks. Gostyńskiego. Ponadto udzielał się w wielu aktywnościach religijnych i społeczno-kulturalnych w parafii pw. św. Pawła. Prowadził bibliotekę, zajmował się rachunkowością, był wybitnym członkiem chóru parafialnego, pomagał w pracach organizacyjnych, np. jasełek etc. (Karczevska, 2015, s. 353–356). Karczevska pisze: „Parafia św. Pawła w Lublinie była więc miejscem ogromnego zaangażowania Stefana Kunowskiego w działalność religijną, społeczną i kulturalną, co zapewne wpłynęło na jego dalszą aktywność i życiowe wybory” (Karczevska, 2015, s. 350). W tym kontekście można przyjąć, że zaangażowanie Kunowskiego we wspomnianą działalność parafialną nie pozostało bez znaczenia dla jego edukacji. Trzeba tu dodać, że pośród nauczycieli-wychowawców w Gimnazjum Realnym na szczególną uwagę zasługuje doktor Paweł Gdula, który zainteresował Kunowskiego literaturą, czego późniejszym przejawem było uzyskanie tytułu magistra filologii polskiej w 1934 roku. Istotne jest tu zaznaczenie, że zdobywanie wiedzy, umiejętności w toku edukacji formalnej ściśle sprzężonej z rozwojem duchowym i religijnym, nadającym realizowanym treściom kształcenia określony kształt, znalazło wyraz w podjętej decyzji o wstąpieniu do seminarium duchownego, od czego odwiodła go jego matka. W końcu wstąpił na Katolicki Uniwersytet Lubelski, na którym uzyskał wspomniany powyżej tytuł magistra filologii polskiej oraz w 1937 roku tytuł magistra filozofii w zakresie pedagogiki na Wydziale Nauk Humanistycznych. Doktorat z filologii polskiej uzyskał w 1945 roku. Wśród postaci mających wpływ na kształtowanie się drogi życiowej Kunowskiego znalazły się takie autorytety jak: prof. Witold Doroszewski, prof. Henryk Życzynski, prof. Zygmunt Kułuski oraz prof. Bohdan Rutkiewicz – światowej sławy znawca systemów filozoficznych, usiłujący przybliżyć neoscholastykę i fenomenologię polskiej psychobiologii. Profesor Rutkiewicz był dla Kunowskiego wzorem do naśladowania (Karczevska, 2015, s. 359–362), inspirującym go do podejmowania różnych wyzwań na dalszych etapach życia. Warto zaznaczyć, że w 1957 roku uzyskał tytuł docenta, a w 1977 tytuł profesora nadzwyczajnego. Karczevska

dodaje, że „Pracował m.in. na Wydziale Nauk Humanistycznych i Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej KUL oraz w Diecezjalnym Seminarium Duchownym w Lublinie. Działał w Towarzystwie Naukowym KUL [...]. Droga do Uczelni, z którą związał się na całe życie, nie była łatwa” (Karczevska, 2015, s. 345). Karczevska, nakreślając wybrane aspekty z życia Kunowskiego, podsumowuje:

Pozostawił po sobie tak wiele, że, podobnie jak jego Mistrz, stał się wzorem osobowym pełnym odwagi, bezkompromisowości, obiektywizmu, tolerancji wobec odmiennych przekonań, skromności, pokory, taktu i dobroci. Nauczył swoich wychowanków, jak kochać życie, człowieka, Kościół, wiarę, modlitwę, uniwersytet katolicki, któremu poświęcił się bez reszty, pracę pedagogiczną, w której realizował się w pełni (Karczevska, 2015, s. 362).

Stał się zatem Mistrzem dla kolejnych pokoleń. To mistrzostwo doskonało się na skrzydłach wiary, rozumu i miłości do Boga i bliźniego (Kitówna i in., 1981; Skrzyniarz, 2018). Było ono okraszone podejmowaniem trudnych decyzji w trudnych czasach, aktywnym udziałem w II wojnie światowej, w walkach o Polskę, później o polskość w czasach komunistycznych (Byzdra-Kusz, 2018; Karczevska, 2015; Kitówna i in., 1981; Skrzyniarz, 2018). Należy wspomnieć, że uczestniczył w kampanii wrześniowej w 1939 roku. Walczył z Niemcami w Armii „Łódź”, dowodzonej przez gen. Thommée. Za udział w obronie Modlina otrzymał Krzyż Walecznych. Po kapitulacji Twierdzy dostał się do obozu jenieckiego w Działdowie. Po powrocie do Lublina kontynuował pracę naukową, pracował też jako nauczyciel, narażając swoje życie pod okupacją niemiecką, później w rzeczywistości zdominowanej ideologią sowiecką (Byzdra-Kusz, 2018), wykazując się odwagą, męstwem, zaangażowaniem, poświęceniem, postawą służebności i wierności wyznawanym wartościom. Pełnił szereg funkcji, między innymi: kuratora Koła Pedagogicznego Studentów KUL, kierownika Sekcji Pedagogicznej (1953–1956), dziekana WNH (1956–1957), kierownika i kuratora Katedry Psychologii Wychowawczej na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej (1968–1977). Co więcej, był także aktywnym członkiem Związku Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwa Naukowego KUL, Lubelskiego Towarzystwa Naukowego i Papieskiej Komisji Iustitia et Pax oraz Zarządu Towarzystwa Przyjaciół KUL. Należał do grona członków ministerialnej Komisji programowej języka polskiego, pełnił też

funkcję współredaktora czasopisma *Teka Szkolna* o charakterze dydaktycznym, które było wydawane przez Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych Oddział w Lublinie w latach 1945–1947. Jego troska o jakość edukacji wyrażała się także w wykonywaniu obowiązków kierownika wydawnictwa podręczników i pomocy szkolnych pn. Instytut Pracy Nauczycielskiej w Lublinie (Byzdra-Kusz, 2018). Tak szerokie spektrum działań podejmowanych przez wielkiego Pedagoga na polu edukacyjno-naukowym można określić jako charyzmatyczny dar powołania do służby, co ma związek z określeniem celu charyzmatów, jakim jest „ich ukierunkowanie ku dobru wspólnemu. Dary duchowe nie zostają dane człowiekowi dla jego własnego pożytku i chwały, lecz dla dobra bliźniego” (Kieling, 2022, s. 12).

Droga naukowa spleciona z drogą duchową znalazła odzwierciedlenie w szerokim spektrum jego działalności, zdeterminowanej aksjologicznie i antropologicznie, ukierunkowanej zasadniczo na integralny rozwój człowieka, w którym przestrzeń życia wewnętrznego zajmuje centralne miejsce. Interdyscyplinarne podejście do nauk humanistycznych i społecznych w procesie coraz głębszego poznawania prawdy, jak też wierność Prawdzie sprawiły, że można uznać Mistrza pedagogiki za autentycznego Jej Świadka.

Rozumność i zdolność do wartościowania i oceniania wiążą się z postawą i poczuciem wolności, wyrażającej się w wolności woli w odniesieniu do wyboru dobra i braniu odpowiedzialności. W tym kontekście konieczne wydaje się spojrzenie na kształtowanie się owego poczucia wolności i odpowiedzialności w historii życia rodziny, w wymiarze społecznym, kulturowym i geopolitycznym. Trzeba zaznaczyć, że Kunowski „urodził się w polskiej rodzinie, która podzieliła losy rodaków skazanych na egzystencję w rosyjskiej niewoli” (Karczevska, 2015, s. 345) czy utratę majątku, tak jak w przypadku jego pradziada Jakuba Kunowskiego, uczestnika powstania styczniowego, który wraz z żoną, Zofią z rodziny Krasieńskich z Opinogóry, przeniósł się na obrzeża ówczesnej Warszawy – do Mokotowa. Z kolei dziadek Kunowskiego – Marcelli – „prawdopodobnie za niewielkie przewinienie został skazany przez władze rosyjskie na przymusowe przesiedlenie (*wolne posiedlenie*) w głąb Rosji. Wraz z żoną i dziećmi osiedli w Petersburgu, gdzie w bardzo ciężkich warunkach przebywali pięć lat” (Karczevska, 2015, s. 346), po czym udało im się wrócić do Warszawy. Postawa wolnościowa charakteryzowała także Romualda Kunowskiego, ojca Stefana. On również został „skazany na «wolne posiedlenie» za udział w strajku robotników w 1905 r., znalazł się w Rosji” (Karczevska,

2015, s. 346), którą przemierzał wzdłuż i wszerz jako pracownik kolei transsyberyjskiej. W końcu, mając 26 lat, przybył do Kamienskoje nad Dnieprem (Zaporoże). Miejscowość ta „stanowiła zamkniętą enklawę zesłańców z Polski, którzy utworzyli własny kościół, ochronkę, sklepy. Wokół rozbrzmiewał język ojczysty” (Karczevska, 2015, s. 346). Tam poznał przyszłą żonę – Helenę Weronikę z Kowalewskich. Z tego małżeństwa zrodziło się sześcioro dzieci, a wśród nich Stefan, który przyszedł na świat w Muszkietowie (1909 r.). Jako dziecko często był zabierany do Polski, głównie do Warszawy, ale także do Częstochowy, gdzie Kunowscy zawierali swoją rodzinę Maryi. Atmosfera życia rodzinnego Kunowskich przeniknięta była wartościami patriotycznymi, ściśle związanymi z wartościami religijnymi, kulturowymi i społecznymi. Joanna Karczevska, odnosząc się do wspomnień siostry Stefana – Marianny Kunowskiej – zaznacza:

w niedzielne popołudnia matka stawiała na stole krzyż, świece, kwiaty, następnie z książeczki czytała modlitwy. Wszyscy śpiewali pieśni, najczęściej – *Pod Twoją obronę*. Polacy dbali również o edukację swoich dzieci. Tęskniąc za ojczyzną, opowiadali jej dzieje w taki sposób, że dzieci wyobrażały sobie Polskę jako zaczarowaną krainę. Wymagano też od nich, aby mówiły wyłącznie po polsku (Karczevska, 2015, s. 349).

W kontaktach rówieśniczych Stefan posługiwał się jednak także językiem rosyjskim. Uczęszczając do kolejowej szkoły rosyjskiej, był narażony na nieprzyjemne incydenty. Jednym z nich było pobicie Stefana przez kolegów Rosjan po zwycięstwie odniesionym przez wojska polskie pod Warszawą 15 sierpnia 1920 roku. Rodzina Kunowskich była świadkiem okrutnych rewolucyjnych działań Rosjan, między innymi uprowadzenia i przetrzymywania ojca Stefana, któremu udało się zbiec do rodziny. Siły do pokonywania wielu przeszkód Kunowscy czerpali z wiary i modlitwy. Doświadczenia życiowe stały się czynnikiem szlifującym relacje intrapersonalne oraz interpersonalne i zapewne były czynnikiem przygotowującym rodzinę do podjęcia wolnej, nieprzymuszonej decyzji dotyczącej powrotu do Polski, do Lublina, gdzie rozpoczął się kolejny etap jej życia, co też powyżej zostało zarysowane.

Ze wspomnianymi atrybutami duchowości wiąże się kolejny, a mianowicie twórczość ujmowana jako kategoria psychologiczno-aksjologiczno-pedagogiczna. W myśl tezy, że osoba ujawnia się w czynie, można stwierdzić,

iż twórczość Kunowskiego osiąga poziom wybitny, transformujący nie tylko świat wewnętrzny osoby, lecz także jej środowisko życia, czego potwierdzeniem jest biografia wielkiego Pedagoga postrzegana zarówno w wymiarze personalnym, jak i społeczno-zawodowym. Przedstawiona powyżej analiza treści i ich interpretacja wydobywają charyzmaty, jakimi został obdarzony Kunowski, za które wziął odpowiedzialność, służąc Bogu i środowisku społecznemu, niezależnie od charakteru trudności, z jakimi przyszło się mierzyć jemu i jego rodzinie. Warto zauważyć, że twórczość Kunowskiego zasadzała się na następujących domenach wartości (Nęcka, 2003, s. 14–17):

- poznawczych, gdzie prawda o sobie i świecie wyłania się z wytworów pracy Kunowskiego, zwłaszcza naukowych (Lewandowska, 2012), których uwieńczeniem jest warstwicowa teoria rozwoju człowieka. Trzeba podkreślić, że tworząc w nurcie personalizmu teocentrycznego, będąc wierny wartościom chrześcijańskim, kreował przestrzeń dla uniwersalnego spojrzenia na człowieka, jego rozwój i wychowanie, umożliwiając innym naukowcom aplikację swych myśli, koncepcji w duchu personalistycznym, ukierunkowanym na dobro godziwe i wspólnotowe. Należy wskazać na jego wkład w rozwój pedagogiki chrześcijańskiej, pedagogii katolickiej i pastoralnej (Mazur, 2011). W tym względzie można przytoczyć wypowiedź ks. Eugeniusza Borowskiego: „Każdy, kto uczęszczał na wykłady Stefana Kunowskiego, zapamięta na zawsze cztery słowa – symbole: humanizm, personalizm, moralizm i chrystocentryzm [...]. Wiąż człowieka z Bogiem jest najgłębszą tajemnicą. Myśmy wiedzieli, że Profesor naprawdę wierzy, naprawdę się modli, Chrystusem żyje” (Borowski, 1981, s. 482). W tym kontekście można wnioskować, że wartości poznawcze u Kunowskiego przyjmowały perspektywę duchowego rozumienia egzystencji człowieka w sensie realistyczno-metafizycznym;
- estetycznych, gdzie wrażliwość na piękno, przeżycia estetyczne, proces twórczy przebiegający w kształtowaniu się warstwy kulturologicznej, a zatem i kształtowaniu się autonomicznej tożsamości kulturowej zostały wyeksponowane w warstwicowej teorii rozwoju człowieka, ale też wyrażały się w humanistycznym podejściu do życia, zamiłowaniu do literatury, owocującym uzyskaniem tytułu doktora w tym obszarze. Można też przytoczyć fakt, że Kunowski podejmował próby pisarskie, co odnotowuje Karczevska: „Jak wspomina Marianna Kunowska,

jej brat bardzo chciał wstąpić do harcerstwa, czego echem jest niedokończony, składający się z czterdziestu strof, wiersz *Jozio harcerz* [...] o przygodach «łajzy» na wycieczce” (Karczewska, 2015, s. 355). Warto sięgnąć do jego wierszy, takich jak: *Ja przed Tobą...*, *Włóczęga*, *Chrystus Frasobliwy*, *Żal do Świętego Franciszka*, *Tragedia osobista*, *Student* (Kitówna i in., 1981, s. 499–505). Poezja Kunowskiego przepojona jest pobożnością, pokorą, miłością do Boga i drugiego człowieka, wydobywa niezwykle piękną mistyczną więź z Bogiem, jest modlitwą;

- pragmatycznych, gdzie wytwory pracy twórczej mogły być implementowane w praktyce codzienności, na co wskazuje zaledwie zasygnalizowany powyżej materiał badawczy. Praca Kunowskiego na rzecz choćby podniesienia jakości edukacyjnej niemalże na wszystkich etapach kształcenia wiązała się z podejmowanymi funkcjami i formami aktywności naukowej, społecznej, które przeniknięte były duchem służebności, płynącym z serca wielkiego Pedagoga oddanego Bogu, co oddaje treść korespondencji Kunowskiego, jego wiersze czy wspomnienia o nim (Kitówna i in., 1981, s. 445–524; Skrzyniarz, 2018). Jego dorobek wciąż jest implementowany w różnorodnych polach aktywności zawodowej, teorie aktualizowane zyskują z jednej strony coraz wyższy stopień uniwersalności, z drugiej domagają się zgłębienia, jak choćby eksplorowana koncepcja introcepcji wartości (Chałas, 2016; Kunowski, 2003) czy problematyka systemów wychowawczych (Kunowski, 2000a);
- etycznych, ukierunkowanych na tworzenie dobra w wielorakiej postaci, w tym instytucjonalnej (Nęcka, 2003, s. 14–17), czego odzwierciedleniem są motywowane dobrem, wynikającym z charyzmatyczności charakteru, konkretne inicjatywy na rzecz społeczeństwa, takie jak np. tworzenie gimnazjów w czasie okupacji i inne. Należy podkreślić, że działania Kunowskiego, osadzone w personalizmie katolickim, cechowały się odpowiedzialnością za rodzinę bliższą i dalszą, społeczność lokalną, religijną, akademicką i inną; troską o rozwój indywidualny i społeczny w szerokim tego słowa znaczeniu; miłością bliźniego okazywaną każdego dnia; pracowitością; wiarą; mądrością; stawianiem wymagań sobie i innym; gościnnością etc. (Kitówna i in., 1981; Skrzyniarz, 2018). We wspomnieniach o Kunowskim Jerzy Młotkowski pisze: „Osobowość prof. Stefana Kunowskiego – bardzo bogata –

została ukształtowana na zasadach moralnych i światopoglądowych katolicyzmu. Jego głęboka religijność i wielki patriotyzm były ze sobą ściśle powiązane” (Młotkowski, 1981, s. 464).

Przedstawione w zarysie domeny wartości urzeczywistniane przez Kunowskiego w życiu wskazują na charakter twórczości wybitnej, mającej wymiar transformacyjny, zdeterminowany aksjologicznie, cechującej się rozumnością, umiejętnością wartościowania i oceniania sytuacji prostych i złożonych, poczuciem wolności wiążącej się ze świadomym poczuciem odpowiedzialności nie tylko za Bycie „tu i teraz”, lecz także za kształtowanie się dojrzałych postaw przyszłych pokoleń. Był autorytetem godnym naśladowania, autorytetem czerpiącym siłę do swego działania z wiary i miłości do Boga. Ksiądz Mieczysław Majewski wspomina: „Wiele napisał, wiele nauczył, wielu wychował. I w związku z tym rodzi się pytanie o tajemnicę skuteczności jego pracy” (Majewski, 1981, s. 470).

Wymienione atrybuty duchowości nabierają szczególnego znaczenia w optyce otwartości Kunowskiego na głębię metafizyczną, na dojrzałość postawy wobec sytuacji losowych, których było tak wiele w jego życiu, zwłaszcza, jak zauważa ks. Borowski, „w czasie ostatniej choroby, która pozbawiła go możliwości pracy dydaktycznej, a potem krok po kroku w miarę narastających cierpień prowadziła go krzyżową drogą na spotkanie Pana” (Borowski, 1981, s. 482). Otwartość metafizyczna Kunowskiego formowała się całe życie, czemu sprzyjały religijna atmosfera domu rodzinnego, współpraca z wieloma ośrodkami życia katolickiego, spotkania z wybitnymi postaciami, w tym sługami i beatyfikowanymi Kościoła. Budowała się w przestrzeni nie tylko „kościelnej”, domu, lecz także akademickiej. Maria Kunowska-Porębna pisze: „W dni, kiedy nie odbywał zajęć uniwersyteckich, przystępował do pracy o 9.00. Najpierw modlił się, mając przy sobie stale «zwykłą» książeczkę do nabożeństwa, *O naśladowaniu Chrystusa* Tomasza a Kempis i Nowy Testament” (Skrzyniarz, 2018, s. 62). Wspomnienie ks. Majewskiego naświetla duchowy charakter tejże otwartości:

Odwiedzając go w domu rodzinnym, w jego pracowni, można było spotkać pięknie ubraną kapliczkę, a obok niej leżący różaniec. Tak właśnie – w skupieniu na modlitwie rozpoczynał swój dzień. Jakże to było dla nas wychowawcze, gdy nie tylko w niedzielę, ale również w dzień powszedni spotykaliśmy Profesora klęczącego na posadzce, na dwóch kolanach, przed ołtarzem w kościele

Wizytek, św. Pawła czy akademickim, uczestniczącego z największym zaangażowaniem we Mszy św. i przyjmującego w największym skupieniu Komunię św. Nie tylko studiował, ale przede wszystkim medytował Słowo Boże, dzieła Ojców Kościoła i dokumenty Kościoła Nauczającego (Majewski, 1981, s. 482).

Jako podsumowanie nakreślonych atrybutów duchowości najlepiej może posłużyć wypowiedź Zofii Sękowskiej:

Profesor Kunowski to Człowiek niezwykle. [...] Dokonanie ważnego dzieła życiowego, jakim było opracowanie systemu wychowania katolickiego, stworzenie i interpretacja warstwicowej teorii rozwoju człowieka, wykonanie szeregu studiów i monografii z zakresu pedagogiki, a także osiągnięcia dydaktyczne były możliwe dzięki wielkości jego duszy. Nie zważając na zgiełk i gwar tego świata, nie przywiązując wagi do majątku i zaszczytów, służył Bogu i ludziom z miłością i nadzieją. A kiedy umarł, okazało się, że naprawdę *Błogosławieni cisi, albowiem oni posiadają ziemię* (Sękowska, 1981, s. 479).

Przedstawione powyżej aspekty dotyczące duchowości i jej atrybutów, do których można by dodać męstwo, braterstwo, służebność, pracowitość, wierność, prawowitość, urzeczywistniane w myśli i życiu Kunowskiego, mogą prowadzić do konkluzji, że jest on wiarygodnym świadkiem wyznawanych wartości chrześcijańskich, a jego duchowość osiągnęła poziom transpersonalny i stanowiła o jego dojrzałości tożsamości duchowej warunkującej osiągnięcie dojrzałości ludzkiej, postrzeganej także w wymiarze uniwersalnym. Wychowywany w tradycji patriotyczno-chrześcijańskiej (katolickiej), o silnym etosie moralnym, kształtował swą tożsamość duchową w przestrzeni wielorakich doświadczeń, wymagających klarownego określenia się w podejmowanych decyzjach życiowych. Ich skutkiem są konkretnie udokumentowane działania, a wśród nich wytwory pracy twórczej, takie jak: pedagogika chrześcijańska, katolicka, pastoralna, które przyczyniły się do rozwoju nauki, oddziałując na przyszłe pokolenia.

4. Zakończenie i wnioski

Konkludując, analiza hermeneutyczna treści, sięgająca także do danych już uzyskanych i w pewnym stopniu przepracowanych, pozwala dostrzec zna-

czenie rozwoju duchowego Stefana Kunowskiego dla kształtowania się jego dojrzałości duchowej określającej dojrzałość ludzką, czy też osiągnięcie pedagogicznej osobowości twórczej. Co więcej, wskazuje na proces budowania tożsamości duchowej, czego wyrazem jest osiągnięcie transpersonalnego rozwoju duchowego, w którym dokonuje się świadoma realizacja powołania życiowego Kunowskiego w perspektywie transcendentalnej. Biorąc pod uwagę, że w optyce personologicznej osoba ujawnia się w czynie, osoba wielkiego polskiego Pedagoga ukazuje się poprzez zaangażowanie w sprawy społeczno-kulturowe i naukowe, czego odzwierciedleniem są dzieła i pełnione funkcje zawodowe inicjowane autentyczną postawą służebności wobec drugiego człowieka, narodu, Polski i Boga. Wybitna twórczość Kunowskiego miała siłę transformującą środowisko, w jakim dane było mu Być. Owo Być samookreśliło się w stworzonej przez niego wielowarstwowej teorii rozwoju człowieka. Duchowość i jej atrybuty mogą stanowić w niej egzemplifikację autentyzmu życia wewnętrznego jej autora, dla którego doświadczenia religijne były ściśle związane z duchowymi.

Zarys poruszanych zagadnień może skłaniać do prowadzenia dalszych badań w zakresie eksploracji kategorii tożsamości duchowej, z włączeniem pojęcia transformacji formacyjnej, co może stanowić *novum* w polskiej i międzynarodowej przestrzeni naukowej.

Bibliografia

- Borowski, E. (1981). Wspomnienia o Stefanie Kunowskim. W: B. Bejze (red.), *Chrześcijanie*, t. 6 (s. 481–482). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Byzdra-Kusz, P. (2018). Stefan Kunowski (1909–1977). *Ośrodek Badań nad Dziejami KUL/znani absolwenci*. Pobrano 6 maja 2024 z: https://www.kul.pl/stefan-kunowski-1909-1977,art_89759.html.
- Chałas, K. (2016). Introcepcja wartości. W: K. Chałas i A. Maj (red.), *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej* (s. 460–464). Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne POLWEN.
- Karczewska, J. (2003). Wychowanie do pracy według Stefana Kunowskiego. *Studia Pedagogiczne. Problemy społeczne, edukacyjne i artystyczne*, 14, 309–323.
- Karczewska, J. (2012). *Integralne wychowanie: chrześcijańska koncepcja Stefana Kunowskiego*. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego.

- Karczewska, J. (2015). Stefan Kunowski – droga do Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W: R. Skrzyniarz, M. Łobacz i B. Borowska (red.), *W służbie nauki, wychowania i wartości. Szkice biograficzne o lubelskim środowisku naukowym* (s. 345–362). Lublin: Wydawnictwo EPISTEME.
- Kieling, M. (2022). Nauczanie Jana Chryzostoma o charyzmatkach na podstawie Homilii do Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian. *Biblica et Patristica Thoruniensia*, 15(3), 9–24. <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2022.012>.
- Kiesling, C., Sorell, G., Montgomery, M. J. i Colwell, R. K. (2006). Identity and Spirituality: A Psychosocial Exploration of the Sense of Spiritual Self. *Developmental Psychology*, 42(6), 1269–1277.
- Kiesling, C. i Sorell, G. (2009). Joining Erikson and Identity Specialists in the Quest to Characterize Adult Spiritual Identity. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 9(3), 252–271. <https://doi.org/10.1080/15283480903344554>.
- Kitówna, Z., Kunowska-Porębna, M. i Pomianowski, R. (1981). Profesor Stefan Kunowski (1909–1977) – przeszedł przez życie dobrze czyniąc. W: B. Bejze (red.), *Chrześcijananie*, t. 6 (s. 445–524). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Kulpaczyński, S. (1979). Samowychowanie. *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 4, 195–213.
- Kunowski, S. (1962a). Założenia i aktualne potrzeby wychowania katolickiego. *Ateneum Kapłańskie*, 54, 222–233.
- Kunowski, S. (1962b). Podstawy wychowania duszpastersko-katechetycznego. *Katecheta*, 4, 204–215.
- Kunowski, S. (1962c). Potrzeby wychowania duszpastersko-katechetycznego. *Katecheta*, 5, 263–272.
- Kunowski, S. (1964). O wychowaniu parafialnym. *Katecheta*, 4, 151–154.
- Kunowski, S. (1968). Potrzeby programowe pedagogicznego kształcenia alumnów. *Ateneum Kapłańskie*, 71, 65–76.
- Kunowski, S. (1972). Podstawy pedagogiczne rozwijania życia wewnętrznego. W: T. Bielski (red.), *Ku odnowie życia wewnętrznego. Powołanie człowieka* (s. 67–100). Poznań: Pallottinum.
- Kunowski, S. (2000a). *Problematyka współczesnych systemów wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kunowski, S. (2000b). *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.

- Kunowski, S. (2003). *Wartości w procesie wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Lewandowska, B. (2012). *Stefan Kunowski (1909–1977). Bibliografia podmiotowo-przedmiotowa w wyborze*. Kielce: Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka. Pobrano 6 maja 2024 z: https://www.pbw.kielce.pl/userfiles/file/nowe_zestawienia/dokument362.pdf.
- Majewski, M. (1981). Wspomnienia o Stefanie Kunowskim. W: B. Bejze (red.), *Chrześcijananie*, t. 6 (s. 468–470). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Mazur, P. (2011). *Podstawy pedagogiki pastoralnej*. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”.
- Młotkowski, J. (1981). Wspomnienia o Stefanie Kunowskim. W: B. Bejze (red.), *Chrześcijananie*, t. 6 (s. 464–466). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Nęcka, E. (2003). *Psychologia twórczości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Niewęglowski, J. (2000). Problematyka współczesnych systemów wychowania. Stefan Kunowski. *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 17, 547–549.
- Sękowska, Z. (1981). Wspomnienia o Stefanie Kunowskim. W: B. Bejze (red.), *Chrześcijananie*, t. 6 (s. 477–479). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Skrzyniarz, R. (red.). (2018). *Wspomnienia Marii Kunowskiej-Porębnej*. Lublin: Wydawnictwo EPISTEME.
- Szymańska, M. (2017). Introcepcja wartości w kształtowaniu dojrzałości podmiotów edukacyjnych. Perspektywa pedagogiczna. W: M. Gogolewska-Tońska i M. Szymańska (red.), *Człowiek – edukacja – społeczeństwo* (s. 51–63). Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Szymańska, M. (2019). *Portfolio w kształceniu nauczycieli*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Vieira, K. A. L. i de Queiroz, G. M. (2017). Hermeneutic Content Analysis: A Method of Textual Analysis. *International Journal of Business Marketing and Management (IJBMM)*, 2(8), 8–15.
- Wickham, R. J. (2019). Secondary Analysis Research. *Journal of the Advanced Practitioner in Oncology*, 10(4), 395–400. <https://doi.org/10.6004/jad-pro.2019.10.4.7>.
- Wilber, K. (1980). *The Atman Project: A Transpersonal View of Human Development*. Michigan: Theosophical Publishing House.
- Wojtyła, K. (2000). *Osoba i czyn*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.